

IZVORNI ZNANSTVENI RAD

Ana TOMLJENVIĆ (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu)
atomljen3@ffzg.unizg.hr

NA MOSTU RIJEČI: SOKRATIČKI DIJALOG U
IBSENOVU *ROSMERSHOLMU*

Primljeno: 15. studenog 2023.

UDK 821.113.5.09-2Ibsen, H.

82:1

DOI: <https://doi.org/10.22210/ur.2024.068.1/02>

Počevši od glasovitog Freudova tumačenja Ibsenove drame *Rosmersholm* koje izlaže u tekstu “Neki karakterni tipovi iz psihoanalitičke prakse” (1916), književni se kritičari nisu prestali zabavljati pitanjem zašto je Rebekka West odlučila – nakon što je navela suprugu Johanessa Rosmera da počini samoubojstvo kako bi sama postala Johanessova supruga – najednom promijeniti mišljenje i odbiti Rosmerovu prosidbu. Nastojeći rasvijetliti zagonetku odnosa Rebekke i Rosmera, u radu se upućuje na istovjetnu enigmiju koju nalazimo u Platonovu *Simpoziju*, u kojem Sokrat, u odnosu s Alkibijadom, odbija pristati na igru ljubavi. Slijedom Lacanova tumačenja odnosa Sokrata i Alkibijada, prema kojem Sokrat odbija Alkibijada zbog vlastite nemogućnosti da prihvati položaj ljubljenika, odnosno da ulogu ljubavnika zamijeni ulogom ljubljenika, da *erastēs* postane *erōmenos*, u nastavku se analiziraju raspodjela i smjena uloga u *Rosmersholmu*, napose uloga ljubavnika i ljubljenika te učitelja i učenika.

Ključne riječi: Ibsen, Platon, Lacan, sokratički dijalog, učitelj i učenik, ljubavnik i ljubljenik

25

Iako se može činiti neobičnim što ću diskusiju o Ibsenovoj simbolističkoj drami *Rosmersholm* (1886) smjestiti u kontekst rasprave o politici književnosti, izravni povod da se pozabavim upravo *Rosmersholmom* nalazi se u činjenici što je riječ o rijetkom Ibsenovu djelu u kojem se izravno izlaže borba dviju političkih pozicija.¹ Stoga iznenađuje kad se primijeti da se u kritičkoj literaturi politička dimenzija drame sagledavala tek usputno ili se pak posve zanemarivala za volju zagonetke ljubavnog zapleta. O tome jasno doznajemo iz analize Ensafa Thunea koji je ustvrdio kako je političko značenje drame “najmanje važno” unatoč činjenici što se nedvojbeno nalazi u prvom planu (Thune 1968: 313).

¹ Ovaj je rad financirala Hrvatska zaklada za znanost projektom “Književne revolucije” (IP-2018-01-7020).

Nastojeći pokazati kako se u Ibsenovu dramskom tekstu isprepleću sfera politike i sfera erotike, započela bih gotovo samorazumljivom tvrdnjom da je riječ o kopči koja počiva na postojanju dviju strana, odnosno dviju stranaka koje u *Rosmersholmu* s jedne strane nastoje postići ljubavni sporazum, a s druge sjediniti se u političkom braku. Sagledamo li naime arhitektoniku dramskog teksta koji se u četiri čina simetrično razloma na dva krila, u *Rosmersholmu* ćemo naslutiti Ibsenovu preokupaciju motivom sklopa, sporazuma, spoja i dodira, motivom koji nam konceptualno priječi da pokušamo razdvojiti političke saveze i ljubavne veze, odnosno razlučiti političku od ljubavne linije radnje. O značaju naznačenog motiva svjedoči najjasnije topos mosta koji ne samo što povezuje dramsku prošlost i sadašnjost te obilježava točku na kojoj se sjedinjuju smrt i ponovno rođenje već označava i povlašten simbol međuprostora (μεταξύ) i međustrana, razmaka na kojem, vidjet ćemo, obitava eros.

26

U tome smislu u radu ću se ponovno vratiti pitanjima koja je još Freud² postavio u svojem čitanju *Rosmersholma* koje izlaže u tekstu "Neki karakterni tipovi iz psihoanalitičke prakse" (1916) – zašto je Rebekka West odlučila, nakon što je navela suprugu Johanessa Rosmera da počini samoubojstvo kako bi sama postala Johanessova supruga i gospodarica Rosmersholma, najednom promijeniti mišljenje i odbiti Rosmerovu prosidbu? Inzistirajući na nerazmrsivoj povezanosti politike i erotike u Ibsenovu dramskom pismu, u radu ću pokazati da je zagonetka ljubavnog raskida neodvojiva od političkog raskola, odnosno da je prepreka sklapanju političkog braka istovjetna prepriči da se postigne ljubavni sporazum. U nastavku ću istražiti kako se opreka političkih pozicija – konzervativne i liberalne opcije – u drami rabi kao okvir za metadramsko promišljanje (ne)moćnosti odnosa između dvoga, kako ljubavnog tako i političkog dogovora. Kao što se dade razabrati uzmemo li u obzir Platonov intertekst Ibsenove drame, u *Rosmersholmu* se političnost ne očituje samo na planu fabule – nalazimo je u enigmi odnosa s Drugim, u odnosu učenika i učitelja, odnosno ljubavnika i ljubljenika.³

² Tijekom svoje psihoanalitičke prakse Freud je, kako navodi, imao priliku susresti ljude koji "pokatkad obolijevaju upravo u trenutku kad im se ispuni duboko ukorijenjena i dugotrajna želja", zbog čega se doima da oni "nisu u stanju podnijeti svoju sreću" (Freud 2007: 284). Uočivši dakle "savršenu podudarnost" (*ibid.*: 293) kliničkog i književnog iskustva, Freud je u Edipovu kompleksu pronašao objašnjenje razloga zbog kojeg junakinja Ibsenova komada ne može podnijeti ljubavni uspjeh, odnosno sklopiti brak s voljenim muškarcem. U svojoj usporednoj analizi Ibsenova *Rosmersholma* i Vojnovićeva *Sutona* Lada Čale Feldman oslonila se na Freudovo tumačenje komada kako bi uputila na istovjetne nesvjesne motive ženskih junakinja, Rebekke i Pavle (usp. Čale Feldman 2010).

³ Iako je odnos ljubavnika i ljubljenika određen kroz homoseksualnu matricu, u kritičkoj se literaturi nije propustila istaknuti bliskost pozicije ljubljenika i viktorijanske supruge (usp. Dover, cit. u: Halperin 1986).

Nastojeći rasvijetliti zagonetku odnosa Rebekke i Rosmera, uputit ću na odnos Sokrata i Alkibijada kakav nam prikazuje Platon u *Simpoziju*, a u kojem Alkibijad kao učenik-ljubljenik i Sokrat kao učitelj-ljubavnik treba da zamijene svoja mjesta: Alkibijad treba da postane učitelj-ljubljenik, a Sokrat učenik-ljubavnik. Da se uloge učitelja i učenika u Platonovu djelu moraju shvatiti kao međuzamjenjive, dade se naslutiti već iz same struktura dijaloga u kojem završna riječ ne pripada filozofu, već pijanom vojskovođi, odnosno političaru Alkibijadu. Podsjećam na važnu okolnost da Alkibijadov iznenadni upad na Agatonovu gozbu slijedi nakon Sokratova govora i time označava završetak te svojevrstan zaključak besjede o erosu. Nasuprot uvijek trezvenim riječima atenskog mudraca, koji je ovom prigodom ponovio iskaze svećenice iz Mantineje, Alkibijadovo završno slovo Platon predstavlja u sumaglici alkoholnog bunila, pa se time značaj njegove riječi otpočетка umanjuje i diskreditira. No unatoč tomu što je vidno pijan, Alkibijad ne dopušta da se njegove riječi izvrću ruglu, štoviše, on kazuje da "dobro zna da istinu zbori" (Platon 1996: 132). Pristavši dakle na Eriksimahov poziv da održi govor, Alkibijad odabire govoriti "o pojedinačnoj ljubavi; ne o definicijama ili objašnjenjima prirode ičega, nego o pojedinačnoj strasti prema slučajnom pojedincu" (Nussbaum 2009: 257). Alkibijadova pohvala uključuje ispovijest o njihovu neobičnom odnosu, a napose o Sokratovu ponašanju – ponašanju koje kanim u nastavku usporediti s Rebekkinim neobjašnjivim ljubavnim (ne)djelovanjem. Ohrabren Sokratovim znakovima privrženosti, mladoliki ljepotan priznaje kako je pomislio da će ga Sokrat odmah priviti u zagrljaj. Međutim, na njegovo iznenađenje, njihovi sastanci nisu se odvijali onako kako je Alkibijad priželjkivao:

sastadoh se dakle sam sa samim te mišljah da će mi odmah početi govoriti ono što ljubavnik običava nasamu govoriti ljubljeniku pa sam se radovao. No od toga nije bilo apsolutno ništa, provevši dan u razgovoru sa mnom kao što mu je bio običaj, ode. Poslije toga pozivao sam ga da zajednički vježbamo i vježbao sam s njime misleći da ću tu nešto postići. Vježbao je dakle sa mnom i često smo se hrvali a da nitko drugi nije bio nazočan; i što treba govoriti? Ništa mi to nije koristilo. (Platon 1996: 132)

Naposljedku, odlučivši postaviti Sokratu klopku i konačno ga uhvatiti, Alkibijad pripovijeda kako su nakon objeda počivali na ležaljci i kako mu je tom prilikom priznao svoje namjere: "Čini mi se, rekoh, 'da si ti jedini dostojan da mi budeš ljubavnik a rekao bih da se ustručavaš da mi spomeneš svoju ljubav. [...] Ta meni nije ništa dragocjenije nego da postanem moralno što bolji a u tome mislim da mi nema sposobnijeg pomagača od tebe'" (*ibid.*: 148).

U zamjenu za ljepotu Alkibijad dakle očekuje od Sokrata "poduku u vrlini ili samospoznaju" (Helfer 2017: 152), što Sokrat odbija tvrdeći da ne posjeduje moć koju mu Alkibijad pripisuje. Štoviše, on kazuje da je njihova trampa nevaljana, da Alkibijad pokušava razmijeniti "zlatu za mjed" (Platon 1996: 148). Smatrajući da je Sokrat "prezreo [...], ismijao i oskvrnuo" njegovu mladenačku ljepotu, njih su dvojica, pripovijeda nadalje Alkibijad, prospavali noć "nimalo drukčije nego da sam spavao s ocem ili sa starijim bratom" (*ibid.*: 150). Time je Alkibijad, kako ističe D'Angour, porekao da je "Sokrat ikada bio njegov ljubavnik u bilo kojem smislu osim u duhovnom" (D'Angour 2012: 43).

Postavljajući pitanje zašto Sokrat "odbija pristati na igru ljubavi" (Lacan 2015: 153), Jacques Lacan skreće pozornost na Sokratovu opasku o vlastitoj bezvrijednosti (usp. Platon 1996: 148). Prema Lacanu, Sokrat odbija priznati privrženost Alkibijadu samo zato što sebe ne smatra bićem vrijednim ljubavi: on se "protivi ideji da je na bilo koji način objekt dostojan Alkibijadove, ili bilo čije, žudnje" (Lacan 2015: 155). Lacan tvrdi da Sokratovo odbijanje Alkibijada, odnosno njegov stav koji opisuje kao strogost i surovost, *noli me tangere*, proizlazi iz Sokratove nemogućnosti da prihvati položaj ljubljenika, odnosno da ulogu ljubavnika zamijeni ulogom ljubljenika, da *erastēs* postane *erōmenos* (usp. *ibid.*: 157). Odbijajući ga od sebe, Sokrat ga zapravo odvrća od imaginarne dimenzije objekta žudnje, *objekta a*, *agalme* ili blaga znanja za koje Sokrat priznaje da ga ne posjeduje (*ibid.*: 159). Upravo zbog toga što razumije prirodu ljubavi, napominje Lacan, iznenađuje Sokratova greška u pogledu temeljne funkcije objekta žudnje (*ibid.*: 159).

Svjestan da ne posjeduje značajke koje mu Alkibijad pripisuje, kao i da ne može ispuniti Alkibijadova očekivanja, Sokrat zna da je njegov ljubljenik zanesen učinkom *agalme*, odnosno da je potpao pod fantazmatski učinak *objekta a*. Utoliko što funkcionira kao imaginarni objekt, *objekt a* predstavlja varku i pričin (usp. Ruti 2018: 179–180), pa ne može funkcionirati, kako mladi Sokratov učenik priželjkuje, kao nadomjestak manjka u subjektu. Dok Alkibijad vjeruje da Sokrat posjeduje znanje, odnosno da ga može podučiti vrlini ili samospoznaji, Sokrat vrlo dobro shvaća, tvrdi Lacan, da "u njemu ne postoji ništa vrijedno ljubavi", odnosno da je "[n]jegova srž praznina ili šupljina" (Lacan 2015: 154). Pa ipak, kako Mari Ruti zaključuje u svojem čitanju Lacana, Sokrat griješi utoliko što smatra da Alkibijadova želja nije autentična jer se temelji na zamišljaju unutrašnje vrijednosti za koju Sokrat tvrdi da je ne posjeduje (Ruti 2018: 184). Nasuprot tome, kazuje Ruti, "upravo je Alkibijadova sposobnost da vidi to blago, da ga zamisli i tako ga pretvori u stvarnost, ono što dokazuje autentičnost (ili 'istinitost') njegove želje" (*ibid.*). Drugim riječima, Sokratova praznina ne čini ga nevrijednim ljubavi, već upravo suprotno, "iz toga manjka izrasta ono što nazivamo ljubav" (*ibid.*: 187).

Značaj odnosa učitelja i učenika (kao ljubavnika i ljubljenika) u Ibsenovoj drami razvidan je već iz neobično duge povorke likova koji zauzimaju funkciju učitelja. Drama naime započinje dolaskom ravnatelja škole Krolla na imanje Rosmersholm kako bi pridobio Johanesa Rosmera za svoju političku stvar, o kojoj doznajemo tek da se ideološki pozicionira na stranu konzervativnih nagnuća. Upozorivši da oko njih "bjesni [...] građanski rat" (Ibsen 2005: 116), Kroll kazuje svojim sugovornicima, Rebekki i Rosmeru, kako je bio prisiljen odustati od položaja pasivnog promatrača političkih zbivanja u njihovu mjestu te je odlučio djelovati zauzevši položaj političkog agitatora. Za "[b]ujicu" koja se pokrenula krivi su, po njegovu sudu, napisi u radikalnim novinama, koji su proširili "buntovni duh" (*ibid.*: 121) čak i među učenicima njegove škole, u kojoj se formirala tajna čitateljska udruga. Osim što se u časopisu *Bljesak* o njemu pišu, kako tvrdi, "sramotne gadosti" (*ibid.*: 116), mjesni ravnatelj škole kudi spomenute novine tvrdeći da se u njima objavljuju tekstovi koji se nipošto ne mogu smatrati "zdrav[om] duševn[om] hran[om]" (*ibid.*: 121). Pri tome ravnatelja najviše pogađa činjenica što se nesloga iz političke pretočila u privatnu sferu: njegova su rođena djeca istaknuti članovi đачke skupine čitatelja – njegov je sin vođa udruge, a kći je "izvezla crvenu torbu u kojoj čuva primjerke *Bljeska*" (*ibid.*: 122). Kako nadalje doznajemo, časopis *Bljesak* vodi Krollov politički suparnik Peter Mortensgård – čovjek kojeg su nekoć "izbacili iz učiteljske službe" (*ibid.*: 124), a koji sada podučava i pronosi liberalnu misao. Naumivši uključiti Rosmera u politički rad svoje skupine, Kroll mu predlaže da postane urednik časopisa koji su on i njegovi istomišljenici preuzeli, što Johannes rezolutno odbija.

U sljedećem prizoru u salon Rosmerovih ulazi Ulrik Brendel, bivši učitelj Johanesa Rosmera, u čijem se liku dade prepoznati Ibsenova igra sokratovskom figurom učitelja-neznalice. Upozorivši naime da nalikuje na beskućnika, da je "sav [...] nikakav" (*ibid.*: 126), gospođa Helseth, domaćica, nije sigurna može li ga uopće primiti u kuću. Kako doznajemo iz didaskalija, Brendel je: "stasit, pomalo izmoren, ali živ i pokretljiv čovjek sijede kose i brade. Odjeven kao skitnica; izlizan kaput i cipele. Ne vidi mu se košulja. Stare crne rukavice; ispod ruke mekan prljavi šešir i u ruci štap za šetnju" (*ibid.*: 127). Da je riječ o Ibsenovu komičkom preoblikovanju figure grčkog mudraca, svjedoči, osim neuglađene vanjštine i sijede kose i brade, Rebekkina replika – ona ga nazivlje "čudakom" (*ibid.*: 126), što je termin koji Alkibijad rabi u *Simpoziju* da bi opisao Sokrata (usp. Platon 1996: 134). Pojam čudaštva (ἄτοπια), koji svojom etimologijom upućuje na konstitu-

tivnu izmještenost, predstavlja, drži Gregory Vlastos, ključ za razumijevanje ne samo Sokratove osobe već i njegove filozofije (usp. Vlastos 2016: 1–3). Osim toga, Ibsenov se filozof opisuje u drami kao osobenjak, kao čovjek koji je, baš poput Sokrata, “imao hrabrosti živjeti po svome” (Ibsen 2005: 132).⁴

Kako saznajemo iz dijaloga, Ulrik Brendel studirao je s ravnateljem Krollom, nakon čega je preuzeo službu Rosmerova učitelja koju je obnašao sve dok ga Johannesov otac nije otjerao. Nalik na Sokrata, za kojeg se u optužnici navodi da je kvario mladež, Kroll okrivljuje Brendela što je “napunio” Rosmeru “glavu buntovnim mislima” (*ibid.*: 126). Predstavivši se kao mislilac i stvaratelj, Brendel je sada u potrazi za dvoranom za skupove – naumio je nastupati pred publikom te usmeno izložiti plodove svojega dugogodišnjega misaonog rada (usp. 129). Unatoč tomu što je tijekom života pisao i objavljavao radove, on kazuje da je riječ o redcima koji nemaju važnost i značaj, o “napisima razbacanim na sve strane” (usp. *ibid.*). Za razliku od pisanog rada, koji odbacuje kao “trice i kućine”, studije na koje ne treba gubiti vrijeme (*ibid.*), Ibsenov filozof u dijalogu s Rebekkom otkriva da su od najveće vrijednosti djela koja nemaju pisanog traga:

BRENDEL: Moja najvažnija djela ne poznaje nijedan čovjek ni žena. Nitko osim mene.

REBEKKA: Kako to?

BRENDEL: Zato što nisu napisana. (*ibid.*)

Budući da je, kako sâm kaže “dosadni spisateljski zanat [u njemu] budio mučnu odvratnost” (130), Brendel je svoje filozofsko djelovanje predstavio, baš poput Sokrata, kao stvaralački čin govornog jezika:

BRENDEL: [...] Vidiš – kad me osvoje slatki snovi – kad me obaviju – i kad me obuzmu nove, vrtoglave misli – kad me ponesu svojim snažnim krilima – uobličim to u pjesme, u prizore i slike. U krupnim obrisima, razumiješ li? [...] Zagonetno blaženstvo oblikovanja – kao što rekoh u krupnim obrisima – pljesak, pohvala, slava, lovorov vijenac – sve sam to ja zgrtao punim i od dragosti ustreptalim rukama. U svojim sam se tajnim ushitima zasitio slasti – tako opojne uzvišene – !

KROLL: Hm –

ROSMER: O tome niste nikad pisali?

BRENDEL: Ni riječi. (*ibid.*: 130)

⁴ Osim što živi po svome, Ulrik Brendel razlikuje se od drugih i time što ne posjeduje jedno ime: došavši na imanje Rosmersholm, predstavio se svojim umjetničkim imenom, kao Ulrik Hetman, što je domaćica pogrešno čula, te ga je oslovila kao Uldrika Hekmana “ili tako nekako” (*ibid.*). Nadalje, Rosmer i Kroll navode niz glasina o Brendelovu životu, prvi kazuje da je mislio “da putuje s nekom kazališnom družinom”, dok je potonji čuo “da izdržava kaznu u kaznionici” (*ibid.*).

Nakon što je dugi niz godina proveo u samotnom promišljanju, Brendel je naumio predstaviti javnosti plod svojeg truda. Opisujući svoju filozofsku praksu, Brendel rabi Platonovu analogiju misli i djeteta, tvrdeći kako se njegova odluka da održi javna predavanja širom zemlje može usporediti s osjećajem majke "koja svoju mladu kćerkicu povjerava mužu" (*ibid.*: 130). Naznačeni paralelizam između ploda duha i tjelesnog poroda podcrtava se u dramskoj završnici, kada se na imanje Rosmersholm Brendel vraća utučen nakon što je spoznao da se njegove misli ne mogu materijalizirati u govor, da njegova duhovna kći neće nikad doći na svijet. U motivu nenapisanih knjiga kao nerođene djece u kojima je nesuđeni autor vidio ono najvrednije što posjeduje (usp. *ibid.*) naslućujemo Ibsenovu igru Platonovom *agalomom*. Kako upozorava Alkibijad, Sokrat izvana djeluje neuglačeno i neuredno, a njegovi se govori mogu na prvi pogled čak doimati smiješnima, ali nutrina njegova lika i njegovih riječi skriva dragocjenosti za koje Alkibijad kaže da su "božanstven[e] i zlatn[e], prekrasn[e] i čudesn[e]" (Platon 1996: 144). Filozof-skitnica iz Ibsenova *Rosmersholma* Ulrik Brendel nije dakle uspio u svojem naumu da iskaže i takoreći fizički iznese plod svoje nutrine – pamćenje kao da je presušilo, a sanduk s blagom ispao je šupalj:

BRENDEL: [...] Zamislite, bio sam spreman isprazniti svoj rog obilja – i odjedanput sam teška srca otkrio da u njemu nema ničega.

REBEKKA: A vaša nenapisana djela?

BRENDEL: Dvadeset i pet godina sam poput škrca sjedio na svom okovanome sanduku blaga. A jučer – kad sam ga otvorio i htio izvaditi blago – nije ga bilo. Zbog zuba vremena pretvorilo se u prah. Nije ništa ostalo – baš ništa. (Ibsen 2005: 195)

Kao da i sâm nastavlja učiteljsko poslanje, Johaness Rosmer na kraju prvog čina povjerava Krollu da je i on preuzeo misiju da oplemeni narod, ali na drukčiji način. Progovorivši o dužnosti koju osjeća da ljudima "oslobodi duh i pročisti volj[u]" (134), Rosmerov položaj naspram Dugoga ocrtava metodu sokratovskog učitelja:

KROLL: Rosmere, sanjar si. Ti ih želiš osloboditi? Ti bi ih pročistio?

ROSMER: Ne dragi moj, – samo ću ih pokušati potaknuti na to. Ostatak moraju sami.

KROLL: Misliš da oni to mogu?

ROSMER: Da.

KROLL: Vlastitim snagama?

ROSMER: Samo vlastitim snagama, nema im druge. (*ibid.*: 134)

Poput Sokrata, koji "ostaje ispitivač, a ne netko tko ima vlastitu teoriju o (određenom) pitanju" (D'Angour 2021: 36), Rosmer zauzima poziciju *onoga koji*

samo potiče drugoga. Kako tumači David M. Halperin, Platonova filozofska metoda označava djelatnost koju nije moguće provoditi u "samotnoj meditaciji" ili je pak "izložiti *ex cathedra*" (Dover, cit. prema Halperin 1986: 77). Osim toga, nastavlja autor, "mudrost se ne može prenijeti u diskurzivnom obliku", već je "svatko mora otkriti sâm za sebe, mora je roditi i učiniti je svojim djetetom" (*ibid.*). U tom kontekstu ne smijemo smetnuti s uma da je Rosmer u dramskoj prošlosti istupio iz službe u Crkvi te da je, skinuvši mantiju, odbacio i svako dogmatsko podučavanje. On ne samo da je prestao propovijedati vjeru svojih otaca već se njegova uloga razlikuje od položaja učitelja-znalca-propovjednika – on je taj koji samo budi i potiče sugovornike, a istinu, kako čusmo, moraju sami iznaći.

Naposljetku, preobrazba koju pratimo u Rosmerovu domu nije mehanička zamjena političkih pozicija – Rosmer nije najednom raskrstio s konzervativnim nazorima ili obiteljskim nasljeđem pa se približio naprednjačkom pokretu kao suprotnoj strani političkog spektra. On izrijeком kazuje da ne pristaje "[n]i uz jednu od posvađanih strana" (Ibsen 2005: 134), a Krollu se čak i zaklinje: "Životom ti se kunem, Krolle – nemam nikakve veze s Mortensgårdom" (*ibid.*: 149). O naravi Rosmerove promjene naslućujemo naime već u prvom činu kada u dijalogu s Krollom Rebekka kazuje da Rosmer "počinje sada na život gledati otvorenijim očima [...] slobodnije. S manje predrasuda" (*ibid.*: 123). Rosmer, s druge strane, svoju preobrazbu opisuje Platonovim terminima stvaranja, on kazuje da osjeća "[k]ao da [mu] u duši buja neko novo proljeće. Neka nova mladost" (*ibid.*: 133). Rosmerovu novopobudenu strast možemo stoga shvatiti u dvojakom smislu platonističke žudnje: kao nerazdvojive povezanosti filozofske aktivnosti i erotske želje. Iz toga slijedi da Rosmer nije promijenio političko mišljenje, već je u odnosu, ili preciznije, u dijalogu s Rebekkom spoznao ispraznost vlastitih prijašnjih nazora, kao što je, uostalom, i Rebekka razgovorom s Rosmerom odustala od svojih uvjerenja.

Za razliku od učitelja Ulrika Brendela, koji je uživajući u osami vodio solilokvije, koji dakle nije s drugim dijelio svoje misli, Rebekka i Rosmer primjer su sokratovskog odnosa učenika i učitelja, odnosno dijaloške veze u kojoj

ne postoji ni moje ni tvoje koje se autoritarno uzdiže između jednog ja i jednog ti, nema učenika koji uči i iznosi lekciju, nema podučavanja koje se kao objekt postavlja između onoga koji govori i onoga koji sluša, postoje samo dijalog i pitanja, a učenik je taj koji u sebi pronalazi znanje za koje nije znao da ga posjeduje. (Brun 2007: 48–49)

Dok Brendel dakle duboko u sebi ne uspijeva pronaći znanje kojim se razme-
tao, i Rosmer i Rebekka doživjeli su opredmećenje svojih riječi – oni su tijekom

dugih razgovora koji su se odvijali u dramskoj prošlosti, još za vrijeme Beatina života, izvršili snažan utjecaj jedno na drugo. Preispitujući dakle koliko se razlikuje uvjeravanje slušatelja u određenu stvar od dijaloške snage djelovanja, Ibsenovi protagonisti jedno drugome utjelovljuju primalju – pomažu poroditi plod koji Rosmer naziva svojim "životnim djelom" (Ibsen 2005: 197). Nasuprot Brendelu, koji nije uspio u svojem naumu da se "preobraz[i] u novog čovjeka" (*ibid.*: 129), veza Rebekke i Rosmera urodila je plodom.

Poslužimo li se terminima koje Kierkegaard rabi u opisu odnosa između Sokrata i Alkibijada, odnos između Rebekke i Rosmera "ljubavni [je] odnos duhovne vrste" (Kierkegaard 2020: 54). Osim toga, o povezanosti znanja ljubavi i umijeća ispitivanja svjedoči i činjenica da "[r]iječ za 'ljubav' koju upotrebljava Sokrat, *erōtika*", a koja označava "stvari koje se tiču erosa' ili 'domenu erotskog', zvuči slično grčkoj riječi *erōtan*, što znači pitati" (D'Angour 2002: 35). Iako Rebekka i Rosmer u prvom činu jedno drugo oslovljavaju kao prijatelja, odnosno odanog druga (usp. Ibsen 2005: 137), u trećem činu Rosmer priznaje da je njihova veza "možda već od prvih dana" zapravo bila "duhovni brak" (*ibid.*: 171). Upravo Rosmerov opis prirode njihova odnosa upućuje na razliku između tjelesne i duhovne veze te ljudske i duhovne djece koju nalazimo u središtu Diotimina govora u Platonovu *Simpoziju*, a koja se kao motiv provlači od početka komada. Podsjetimo naime da se kao ključni razlog Beatina pomračenja uma, koje ju je naposljetku dovelo do samoubojstva, navodi upravo njezina nemogućnost da zanesu i rodi dijete – nesreća koju je, kazala sam uvodno, Rebekka na određeni način pobudila uputivši je da pročita knjigu u kojoj se djeca navode kao smisao i cilj bračne veze. Namjesto ljudske djece Rosmer je ipak naposljetku dočekao duhovno dijete – Rebekka mu na kraju priznaje da se njegovo "životno djelo" jednom materijaliziralo, njezinim riječima: "Ipak si oplemenio jednu osobu. Mene – za cijeli život" (*ibid.*: 197). Da se zagonetka odnosa Rebekke i Rosmera može smjestiti u okvire umjetnosti majeutike, razvidno je osim toga i u samom određenju zanimanja Rebekkinine majke – gospođa Gamvik je naime bila primalja, pomagala je doktoru Westu, baš poput Sokratove majke Fenarete, prema čijoj je službi Sokratovo umijeće i dobilo ime.

Kao što se Ibsenova drama dijeli u dva krila, prvo u kojem pratimo Rosmerovu promjenu te drugo u kojem saznajemo o Rebekkinjoj preobrazbi, u drami se dade uočiti strukturno preklapanje političke i ljubavne linije radnje u paralelizmu dviju političkih ponuda i dviju prosidbi. Rosmer je naime najprije odbio Krollovu ponudu da preuzme funkciju urednika i tako potpiše s njime političku alijansu, a zatim Mortensgård nije pristao na Rosmerov prijedlog da u časopisu *Bljesak*

objavi vijesticu da je Johanness odbacio crkveno učenje te da je promijenio životne nazore. Dva politička prijedloga koja ostaju neprihvaćena zrcale tako Rebekino ponovljeno odbijanje Rosmerove bračne ponude.

Kako sam nastojala pokazati, zagonetka ljubavnog raspleta u Ibsenovoj drami počiva na ironičnoj "čaroliji poništavanja" (Kierkegaard 2020: 62) koju Kierkegaard duhovito opisuje pozivajući se na završetak Platonova dijaloga *Protagora*. U njemu Kierkegaard kazuje da sâm ishod rasprave izvrgava ruglu i Sokratovo i Protagorino rasuđivanje jer je u konačnici izašlo na vidjelo "da Sokrat brani ono što je htio napasti, a Protagora napada ono što je htio da brani" (usp. *ibid.*: 62). Iz toga Kierkegaard zaključuje kako dijalog podsjeća "na poznati spor između jednog katolika i jednog protestanta" koji završava tako što su jedan drugoga uvjerali u suprotno stajalište, "pa je tako katolik postao protestant, a protestant katolik" (*ibid.*: 62). Pa ipak, dok u slučaju vjerske konverzije dolazi do onoga što Kierkegaard označava zbiljskim rezultatom, slučaj Rebekke i Rosmera upućuje isključivo na negativan rezultat (usp. *ibid.*).

34

Rebekkin utjecaj na Rosmera ne može se svesti isključivo na promjenu njegovih političkih uvjerenja, već se preobrazba opisuje terminima oslobođenja – na isti način na koji Sokrat pozivajući "učenika na vraćanje sebi samome" zapravo poziva "na 'preobrazbu' (*periagoge*)" (Brun 2007: 49). Pojam *periagoge* koji nalazimo u Platonovoj *Državi* označava "umijeće okretanja duše" tijekom kojeg dolazi do premještanja "iz svjetla u mrak, i iz mraka u svjetlo" (Platon 2002: 209–210). Zanimljivo je istaknuti da Rebekka, zamišljajući preobrazbu koju će dosegnuti u budućnosti, rabi metaforu koju nalazimo u Platona:

REBEKKA *iza njega, ruke su joj na naslonu stolca*: Kako je bilo lijepo dok smo dolje u sumraku sjedili u sobi i pomagali jedno drugome u kovanju novih planova za život! Htio si započeti novi život – stupiti u život dana – tako si govorio. Htio si kao slobodarski duh ići od kuće do kuće. Htio si osvojiti duhove i volju, svuda oko sebe stvarati plemenite ljude – u sve većim i širim krugovima. Plemenite ljude! (Ibsen 2005: 159)

U trećem činu doznajemo da je, u odnosu s Rosmerom kao učiteljem, istu preobrazbu doživjela i Rebekka. Kako priznaje Krollu i Johannesu, nakon što se doselila iz Finnmarka u dom Rosmerovih, isprva je željela otputiti se s Rosmerom

“naprijed prema slobodi. Sve dalje i dalje. Samo naprijed i preko svih granica” (*ibid.*: 180). Pri tome je saznala “koliko je utjecaj” na Rosmera “imao Urlik Brendel” – “[t]ada sam pomislila”, kaže Rebekka, “da bi mi pomoglo ako steknem takav utjecaj” (*ibid.*). Drugim riječima, Rebekka svjesno zauzima položaj sokratovskog učitelja, nesvjesna da će i sama potpasti pod utjecaj Drugoga. Natuknuvši Rosmerovoj bivšoj supruzi i nerotkinji Beati da bi se trebala udaljiti i “isprazniti to mjesto” (*ibid.*: 182), Rebekka je naposljetku uspjela u svojem naumu te se Beata okrenula ponoru u mlinici. Kao što Sokrat opčinjava Alkibijada, pa on stoga tvrdi da tko god sluša Sokrata da govori, bilo da je riječ o ženi, odraslom muškarcu ili dječaku, ostaje “zaneseni [i] opčinjen” (Platon 1996: 140), jednako tako i Rebekka uspijeva očarati stanovnike Rosmersholma⁵ nastojeći probuditi strast u Rosmeru. I doista, kao što je Beata slijedila kao začarana smjer u kojem ju je Rebekka uputila, tako se i Rosmer posve predao njezinu utjecaju. Prisjećajući se naime dana kad su živjeli s Beatom, Rebekka i Rosmer govore o danima sreće, o vremenu u kojem su “čita[li] iste knjige, [...] traži[li] jedno drugo i [...] razgovara[li] o svim tim novim stvarima” (Ibsen 2005: 158). Međutim namjesto da po Beatinoj smrti postane njegova supruga i gospodarica Rosmersholma, Rebekka je poput Sokrata u Platonovu *Simpoziju* odbila igru ljubavi. O preobrazbi koju je doživjela saznajemo u posljednjem činu komada, kada ona konačno progovori o “velik[oj] promjen[i]” koja se dogodila nakon što joj je Rosmer, njezinim riječima, “darovao sve svoje misli – ono tako blago i profinjeno raspoloženje kakvo si osjećao” (*ibid.*: 190). Rebekkina preobrazba odvijala se postupno, “malo-pomalo”, ali sezala je “[d]o dubine [njezina] bića” (*ibid.*: 191). U završnoj ispovijedi Rebekka dolazi do iste prazne nutrine, do “ničega” koje spoznaje u njegovu oplemenjujućem svojstvu: u njoj se, kako kaže, “rodila ljubav. Velika ljubav koja se svega odriče...” (*ibid.*). U odnosu s učenicom Rosmerom Rebekka je dakle, kao sokratička učiteljica, primila znanje unatrag, iznoseći na vidjelo neuhvatljivi objekt, objekt ljubavno-spoznajne razmjene.

⁵ REBEKKA: Dakle, potpuno ste zaboravili da me Beata molila i kumila da se preselim u ovu kuću?

KROLL: Da, jer ste i nju očarali. Ili se to što je Beata prema vama osjećala, može nazvati prijateljstvom? Bilo je to obožavanje – taj je ushit prelazio u – kako bih se izrazio? – u neku vrstu očajničke zaljubljenosti. Da, to je prava riječ (Ibsen 2005: 173).

Prema Davidu M. Halperinu, Platon je bio Sokratov sljedbenik i učenik koji je “u potpunosti shvaćao recipročnu erotsku dinamiku Sokratova razgovora” (Halperin 1986: 78). Svjestan dakle značaja dijaloške forme, Platon u svojim tekstovima “ostaje vjeran modelu filozofskog ispitivanja” (*ibid.*). U tom smislu Ibsenova dramatika vraća nas dijalogu kao obliku spoznaje otkrivajući pritom kako se dramski likovi stvaraju i mijenjaju kroz susret s Drugim. Zanimljivo je istaknuti kako se i u *Rosmersholmu* i u *Heddi Gabler* evociraju razgovori iz prošlosti koji su presudno utjecali na sugovornike. U glasovitom prizoru u salonu u kojem se Hedda i Løvborg prisjećaju davnih druženja oni ne spominju sadržaje nekadašnjih razgovora, već ističu isključivo formalna obilježja diskusije.⁶ Istaknuvši koliko su njihovi razgovori bili strastveni i koliko su oboje uživali u razmjeni ideja, Ibsen iznosi na vidjelo erotsku tenziju koja je, u ovom slučaju, nekoć strujala među sugovornicima. Isto zamjećujemo u opisu druženja Rebekke i Rosmera – u dramskoj prošlosti Rebekka je poput Hedde zauzimala funkciju primalje, ona je omogućila Rosmeru ono što Beata nije mogla, da donese na svijet svoje čedo. Budući da se plod njegova rada očituje u promjeni koju je postigla Rebekka, u odnosu Rosmera i Rebekke raspoznavamo istu zamjenu pozicija kao i u *Alkibijada* i Sokrata – o kojoj najjasnije svjedoči posljednji prizor dijaloga *Alkibijad I*:

36

ALKIBIJAD: [...] čini se da smo zamijenili uloge, Sokrate, tvoju sam uzeo ja, a moju ti. Naime, sigurno ću te od današnjeg dana posvuda pratiti, a ti ćeš imati moju pratnju.

SOKRAT: Onda se, plemeniti moj, moja ljubav uopće neće razlikovati od one rodine. Izlegavši u tebi krilatu ljubav, ona će zauzvrat biti zbrinuta od nje. (Platon 2016: 86)

Na isti obrat pozicija nailazimo u završnici Ibsenove drame: Rebekka naime kazuje da stoji “pod vlašću rosmersholskoga svjetonazora”, a Rosmer priznaje da “stoji [...] pod vlašću našeg emancipiranog svjetonazora” (Ibsen 2005: 199). Isprepletenost dviju linija radnji, na koje smo na početku uputili, sada se raspoznae u

⁶ LØVBORG: [...] A tek sva ona uvijena pitanja koja ste mi postavljali –

HEDDA: I koja ste vi tako divno razumjeli –

LØVBORG: Da ste mi takva pitanja mogli postavljati! Sasvim slobodno!

HEDDA: Ali uvijeno – molim vas!

LØVBORG: Da, ali ipak slobodno. Da ste me mogli ispitivati – o – o takvim stvarima! (Ibsen 1978: 192).

svojem platonističkom spoju: kao što Platon odbija odvojiti “erotiku seksualnosti, erotiku razgovora i erotiku filozofskog istraživanja”, tako i Ibsen pokazuje da se ljubavno zajedništvo očituje u političkom približavanju pozicija.

Opisujući kako se odvija preobražaj u ljubavnika, Halperin kazuje kako promjena podrazumijeva da osobi “počinju rasti krila duše” (Halperin 1986: 74) – duše koju, podsjetimo, Sokrat uspoređuje s kočijom kojom upravljaju dva konja. U dijalogu *Fedar* Sokrat tvrdi da ljudska duša sliči krilatoj kočiji u kojoj kočijaš upravlja različitim konjima, od kojih je jedan, kao i u Ibsena, bijele dlake, dok je drugi crne (Platon 1997: 34). Bijeli konj, u Platona označen kao dobar, ne reagira poput crnoga u prisutnosti objekta želje:

Kada se dakle kočijaš ugledavši lice što na ljubav draži, osjećajem razgrijavši cielu dušu prepuni škakljanjem i bockanjem žudnje, tad onaj kočijašu poslušni konj vazda pak i tada stidom prinudjen suzdržava sama sebe, da ne skače na ljubljenika; a onaj drugi ne mari više ni za badlje ni za bič, nego skačući silom se zaleti i svakojaka posla zadavajući svojemu sprežniku i kočijašu sili jih, da idu na ljubljenika i da mu spominju ljubavnu slast. (*ibid.*: 35)

37

Ako su doista zagonetni bijeli konji iz Platonova teksta u galopu pretrčali stoljeća i dospjeli u Ibsenovu dramu, njihovu pojavu na kraju trećeg čina⁷ možemo shvatiti kao objašnjenje Rebekine suzdržanosti i uopće njezina naglog zaokreta u smjeru samosvladavanja. Budući da bijeli konji vuku u drugom smjeru od ljubavne slasti, Rebekka naposljetku dopušta da prevlada druga sila, ona “koja teži na dobro” (*ibid.*: 16).⁸ Zamjena pozicija Rebekke i Rosmera sada se očituje upravo pomoću metafore crnih i bijelih konja: dok je Rebekka svladala svoju crnu, požudnu stranu, Rosmer je dopustio da ga želja za nasladom povuče.

Poput Alkibijada koji “počinje kao divni *erōmenos*, ali izgleda da završava kao aktivni *erastēs*, dok Sokrat, očito *erastēs*, postaje *erōmenos*” (Nussbaum 2009: 260), Rebekka i Rosmer našli su se na sredini, na mostu, na prijelazu na kojem Rosmer postaje Rebekka, a Rebekka Rosmer.

⁷ REBEKKA: Učinilo mi se da nazirem bijele konje.

GOSPOĐA HELSETH: Bijele konje! Usred bijela dana?!

REBEKKA: Pojavljuju se tu i danju i noću – bijeli konji u Rosmersholmu [...] (Ibsen 2005: 184).

⁸ Treba opet pomisliti na to, da su u svakom od nas dvie sile vladarice i pokretačice, za kojima idemo, kamo nas vode, jedna, koja je usađena želja za nasladama, a druga stečena, misao koja teži na dobro. Ove se dvie u nama kadšto slažu, a ima kad se protivne jedna drugoj, te negda preovladava jedna, a drugda druga (Platon 1997: 15–16).

LITERATURA

- Brun, Jean. 2007. *Sokrat*. Prev. Beata Vrgoč Turkalj. Zagreb: Kulturno informativni centar – Naklada Jesenski i Turk.
- D’Angour, Armand. 2021. *Zaljubljeni Sokrat. Stvaranje filozofa*. Prev. Karmela Cindrić. Zagreb: Sandorf.
- Čale Feldman, Lada. 2010. “‘Nekrofilno odricanje’ ili ‘žalovanje i melankolija’?: Još o Ibsenovu ‘Rosmersholmu’ i Vojnovićevu ‘Sutonu’”. U: *Književna smotra* 42, 3–4, 157–158: 15–25.
- Freud, Sigmund. 2007. “Neki karakterni tipovi iz psihoanalitičke prakse”. U: *Tvrđa* 1–2: 277–292.
- Ibsen, Henrik. 1978. “Hedda Gabler”. U: *Drame*. Prev. Zeina Mehmedbašić. Sarajevo: Veselin Masleša: 144–234.
- Ibsen, Henrik. 2005. *Stupovi društva. Rosmersholm*. Prev. Anka Katušić Balen. Zagreb: Gradsko dramsko kazalište “Gavella”.
- Halperin, David M. 1986. “Plato and Erotic Reciprocity”. U: *Classical Antiquity* 5, 1: 60–80. <https://doi.org/10.2307/25010839>.
- Helfer, Ariel. 2017. *Socrates and Alcibiades: Plato’s Drama of Political Ambition and Philosophy*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Kierkegaard, Søren. 2020. *O pojmu ironije: sa stalnim osvrtom na Sokrata*. Prev. Miloš Todorović. Beograd: Dereta.
- Lacan, Jacques. 2015. *TransfERENCE: The Seminar of Jacques Lacan, Book VIII*. Prev. Bruce Fink. Cambridge: Polity Press.
- Nussbaum, Martha. 2009. *Krškost dobrote. Sreća i etika u grčkoj tragediji i filozofiji*. Prev. Branimir Gligorić. Beograd: Službeni glasnik.
- Platon. 1996. *Eros i Filia. Simpozij i Lisis*. Prev. Zdeslav Dukat. Zagreb: Demetra.
- Platon. 1997. *Fedar*. Prev. Franjo Petračić. Zagreb: Naklada Jurčić d.o.o.
- Platon. 2002. *Država*. Prev. Albin Vilhar i Branko Pavlović. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod.
- Platon. 2016. *Alkibijad*. Prev. Ninoslav Zubović. Zagreb: Sandorf.
- Ruti, Mari. 2018. *Distillations: Theory, Ethics, Affect*. London: Bloomsbury Academic.
- Thune, Ensaf. 1968. “Tragedy and Myth in ‘Rosmersholm’”. U: *Scandinavian Studies* 40, 4: 310–318.
- Vlastos, Gregory. 2016. *Sokrat: ironičar i moralni filozof*. Zagreb: Demetra.

Abstract

ON THE BRIDGE OF WORDS: SOCRATIC DIALOGUE IN IBSEN'S *ROSMERSHOLM*

Referring to Plato's intertext of Ibsen's play *Rosmersholm*, especially to the parallelism of the relationship between Socrates and Alcibiades, and Rosmer and Rebecca, the paper insists on the inseparable connection between politics and eroticism in Ibsen's work. In contrast to the interpretations in which the political dimension of the drama has only been considered in passing or completely ignored in favor of the love mystery, the text shows how the opposition of political positions – conservative and liberal options – is used in the drama as a framework for a metadramatic consideration of the (im)possibility of relationships between the two, regardless of whether it is a political or a love agreement. Discussion considers the enigma of the relationship between Rebecca and Rosmer in the context of Lacan's interpretation of the relationship between Socrates and Alcibiades, which he presents in the seminar *Transference* (1960-1961), and shows how the enigma of the relationship to the Other is reflected in the relation between a student and a teacher or a lover and a beloved.

Keywords: Ibsen, Plato, Lacan, Socratic dialogue, student-teacher, lover-beloved